

ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՐԴԸ ԱԳՈՒԼԻՍՈՒՄ 1919 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԱԴԻԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՈՒ ԹՈՒՐ-ՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ

Էլեն Հակոբյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ և ԵՊՀ, Հայաստան

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում 1919 թ. Նախիջևանի Վերին Ագուլիս և Ներքին Ագուլիս գյուղերում հայ խաղաղ բնակչության ջարդին: Քննարկման առարկա են ջարդի կազմակերպման ռազմաքաղաքական համատեքստին և դրանում Նախիջևանի ադրբեջանական ու թուրքական իշխանությունների դերակատարմանը, ինչպես նաև տեղական պաշտոնյաների և բնակիչների մասնակցությանն առնչվող հարցերը:

Հոդվածի գլխավոր սկզբնաղբյուրներն են վերապրածների և ժամանակակիցների վկայությունները, պաշտոնական փաստաթղթերն ու հրապարակումները: Նշված նյութերի համադրական քննությունը թույլ է տալիս համահավաք կերպով ներկայացնել՝ ա) Ագուլիսում հայերի ոչնչացման ընթացքը, բ) 1919 թ. վերջին Նախիջևանի ադրբեջանական իշխանությունների քաղաքական խնդիրները որպես Ագուլիսի հայերի ոչնչացմանը նպաստած հիմքեր, գ) Նախիջևանում թուրքական իշխանությունների գերակա ազդեցությունը և նրանց անունից ջարդի օրինականացումը, դ) ջարդի անմիջական կազմակերպիչների և իրագործողների շրջանակը և ե) հայերի դեմ բռնություններին տեղացի թաթարների մասնակցության սոցիալ-խմբային գործոնները:

Բանալի բառեր՝ հայեր, Ագուլիս, Գողթն, Նախիջևան, Ադրբեջան, Օսմանյան կայսրություն, բռնություն, ջարդ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 05.08.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 07.10.2025:

The article was submitted on 05.08.2025 and accepted for publication on 07.10.2025.

Статья поступила 05.08.2025 и была принята к публикации 07.10.2025.

Ինչպես հղել՝ Էլեն Հակոբյան, «Հայերի ջարդը Ագուլիսում 1919 թվականին և Նախիջևանի ադրբեջանական ու թուրքական իշխանությունների դերը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 2 (2025), 83-106:

How to cite: Elen Hakobyan, “The 1919 Massacre of Armenians in Agulis (Nakhijevan) and the Role of the Azerbaijani and Turkish Authorities,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 2 (2025), 83-106.

Как сослаться: Элен Акопян, “Резня армян в Агулисе (Нахиджеван) в 1919 году и роль азербайджанских и турецких властей,” *Цехаспанагитакан андес* 13, no. 2 (2025), 83-106.

Մուտք

1919 թ. դեկտեմբերին հայ բնակչության ջարդ տեղի ունեցավ Նախիջևանի Վերին Ագուլիս գյուղում, որը նույն թվականի օգոստոսից գտնվում էր ադրբեջանական ուժերի վերահսկողության ներքո: Նախապատերազմական շրջանում Ագուլիսը հայկական ամենամեծ բնակավայրն էր Նախիջևանի գավառի Օրդուբադի շրջանում¹ (պատմական Գողթն գավառի տարածքը), որը հարավից Արաքս գետի հովտով սահմանակից էր Իրանին, արևմուտքից կապվում էր Նախիջևանին, արևելքից՝ Մեղրիին, իսկ հյուսիս-արևելքում Կապուտջուղի լեռնանցքով միանում էր Զանգեզուրի գավառին: Վերին և Ներքին Ագուլիս գյուղերն ընկած էին հարավային առավել դաշտավայրային հատվածում՝ մոտ շրջանային կենտրոն Օրդուբադին: Ագուլիսի հայ բնակչությունը 1918 թ. և 1919 թ. ամռանը զերծ էր մնացել լայնածավալ բռնություններից՝ հնազանդվելով օսմանյան և ադրբեջանական իշխանությունների: Այդ իսկ պատճառով Ագուլիսի «լոյալ և անզեն» հայերի ջարդն անսպասելի էր նաև Երևանում Հայաստանի իշխանությունների համար²:

Հոդվածի նպատակն է սկզբնաղբյուրների համահավաք քննությամբ ներկայացնել Ագուլիսում հայերի ջարդի մանրամասն պատմությունը, պարզաբանել ջարդի կազմակերպման և իրագործման մեջ Նախիջևանի ռազմաքաղաքական իշխանությունների ներգրավվածությունը և բացահայտել գլխավոր ոճրագործներին: Հոդվածի աղբյուրագիտական հենքն են կազմում դեպքերի վերապրածների և ականատեսների վկայությունները³, հայկական և օտարերկրյա պաշտոնական հաղորդումները,

1 Ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի տվյալներով՝ 1904 թ. շրջանի 55 գյուղերը և Օրդուբադ քաղաքն ունեին 9946 հայ և 14 736 մուսուլման բնակչություն: Վերին Ագուլիսն ուներ 2205 հայ, 731 մուսուլման բնակչություն: Վերին Ագուլիսին էր կապված նաև Ներքին Ագուլիս կամ Դաշտ գյուղը, որտեղ ապրում էին միայն հայեր՝ 1904 թ. դրությամբ 739 հոգի (տե՛ս Երվանդ Լալայան, «Նախիջևանի գաւառ, Ա մասն. Գողթն կամ Օրդուբադի ոստիկանական շրջան», Ազգագրական հանդես, գիրք XI (1904), 305, 314): Շրջանում ամենամեծ բնակավայրն Օրդուբադ քաղաքն էր՝ հիմնականում մուսուլման բնակչությամբ (1907 թ. տվյալներով՝ 4941 բնակիչներից 4447-ը թաթարներ էին, 399-ը՝ հայեր, 94-ը՝ ռուսներ) (տե՛ս George Bournoutian, *Armenia and Imperial Decline. The Yerevan Province, 1900-1914* (London and New York: Routledge, 2018), 43, 45):

2 Տե՛ս «Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր», Բանբեր Հայաստանի արխիվների 1-2 (1993), 196-197:

3 1920 թ. հունվարի 27-ին Վերին Ագուլիսի հաշտարար դատավոր Հովհաննես Տեր-Անտոնյանը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը վկայություն է տվել Ագուլիսում կատարվածի մասին: Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանված այդ վկայությունը տպագրվել է 1993 թ. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» ամսագրում: Ագուլիսի բնակիչ, պատմաբան Հովհաննես Հախնազարյանն իր «Գողթան գավառ» գրքում ներկայացրել է նաև ջարդի մասին իր վկայությունը (տե՛ս Դոկտ. Յովհաննես Հախնազարեան, *Գողթան գաւառ (պալամագրություն և յուշագրություն)* (Թեհրան, 1991)): Պատմաբան Արգամ Ավագյանը հավաքել և հրատարակել է 15 վկայություն, որոնց մեծ մասը պահվում է նրա անձնական արխիվում: Կարևոր է նաև 1918-1919 թթ. Վերին Ագուլիսում որպես ռազմական բժիշկ ծառայած Նիկոլայ Ավարյանի վկայությունը՝ գրված 1920 թ. փետրվարին: Կա մեկ այլ վկայություն, որի հեղինակն անհայտ է, սակայն վկայությունից պարզ է դառնում, որ նա իրադարձություններն անմիջականորեն վերապրածներից է և հուշերը գրի է առել դեպքերից շատ չանցած: Ուշադրության են արժանի նաև վերինագուլիսցի վերապրածներ Շմավոն Հախնազարյանի և Թովմաս Հայրապետյանի հուշերը՝ շարադրված 1950-ական թվականներից հետո, և ներքինագուլիսցի Կարապետ Սիմոնյանի վկայությունը: Դիտարկել ենք նաև ծնունդով Վերին Ագուլիսից, սակայն թիֆլիսաբնակ Հակոբ

ժամանակի մամուլի հրապարակումները:

Պատմագիտական գրականության մեջ Ագուլիսի հայերի ջարդը ներկայացրել են Սիմոն Վրացյանը⁴, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը⁵, Էդիկ Զոհրաբյանը⁶: Արգամ Այվազյանը նաև հավաքել ու հրատարակել է վերապրածների և ժամանակակիցների մինչ այդ անտիպ մնացած տասնմեկ վկայություններ⁷: Ծնունդով Ագուլիսից ադրբեջանցի գրող Աբրամ Այլիսի 2012-2013 թթ. ռուսալեզու «Дружба народов» («Ժողովուրդների բարեկամություն») ամսագրում հրապարակել է իր «Քարե երազներ» վեպը, որում անդրադարձ կա նաև Ագուլիսի հայերի ջարդին⁸: Միկայիլ Մամեդովը, անդրադառնալով Այլիսի վեպին, Ագուլիսի ջարդը ներկայացրել է որպես քեմալական բանակի իրագործած ոճիր Հայոց ցեղասպանության քաղաքականության շարունակման համատեքստում⁹:

1. Ռազմաքաղաքական դրությունը ջարդին նախորդած շրջանում (1918-1919 թթ.)

1918 թ. ամռանը օսմանյան բանակը գրավեց Նախիջևանը՝ տեղիք տալով հայ բնակչության դեմ զանգվածային բռնությունների¹⁰: Օսմանյան տիրապետության շրջանում Ագուլիսի հայերը, չդիմադրելով հրամանատար Խալիլ բեյին, շարունակեցին տեղում ինքնակառավարումը՝ «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» գործիչ Աշոտ Մելիք-Մուսյանի գլխավորությամբ¹¹:

Անագյանի, Ագուլիսի մերձակա Ցղնա գյուղի բնակիչ բժիշկ Գարեգին Հովսեփյանի հուշերը (տե՛ս Արգամ Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեռնը: Ականաբեռների և ժամանակակիցների վկայություններ* (Երևան, Հեղ. հրատ., 2013)): Վերապրած ամուսիններ Հայկանուշի և Հարությունի մասին տեղեկություններ կան նրանց թոռնուհու՝ նկարչուհի Լուսիկ Սամվելյանի (Ագուլեցի) հուշագրական գրքում, իսկ գրույցի ընթացքում նրանց փրկության մասին պատմել է նաև ծոռնուհին՝ Աստղիկ Սամվելյանը (տե՛ս Լուսիկ Ագուլեցի. *հոգևորի ճանապարհով* (Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2018), 10-29:

4 Տե՛ս Սիմոն Վրացյան, *Հայաստանի Հանրապետություն* (Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1993), 355-361:

5 Տե՛ս Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. II: From Versailles to London, 1919-1920* (Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1982), 234-240:

6 Տե՛ս Էդիկ Զոհրաբյան, *Նախիջևանյան հիմնախնդիրը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր – 1920 թ. ապրիլ)* (Երևան, 2002), 223-241:

7 Տե՛ս Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեռնը: Ականաբեռների և ժամանակակիցների վկայություններ*: Տե՛ս նաև Արգամ Այվազյան, *Նախիջևանը 1905 թ. և 1918-1919 թթ. կրակե շղթայի գոյամարտերում* (Երևան, Ա. հ., 2005), 310-380:

8 Տե՛ս Akram Aylisli, *Farewell, Aylis: A Non-Traditional Novel in Three Works*, trans. Katherine E. Young (Brighton: Academic Studies Press, 2018), 71-159, 271-301:

9 Տե՛ս Mikail Mamedov, “Reading the Novel Stone Dreams on the 100th Anniversary of the “Great Catastrophe”,” *Nationalities Papers* 44:6 (2016): 967-984:

10 Տե՛ս Էդիկ Զոհրաբյան, *Ազգամիջյան կոիմները Երևանի նահանգում 1918 թվականին* (Երևան, «Հայագիտակ», 2000), 125-128: Օսմանյան հարձակման հետևանքով Գողթնում ավերածությունների և կորուստների մասին տե՛ս նաև *Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов*, под редакцией М. Г. Персисяна (Ереван: «Айастан», 1982), 539:

11 Տե՛ս Իրազել, «Դրությունը Գողթնի շրջանում», *Հանգ* (Երևան), 14 նոյեմբերի 1918, 1-2:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից և Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո Հայաստանի կառավարությունը պետք է ստանձներ Նախիջևանի վերահսկողությունը՝ համաձայն բրիտանական հրամանատարության որոշման: Հայկական առաջխաղացումը խափանելու համար Նախիջևանի մուսուլմանական խորհուրդը հայտարարեց ինքնավարության մասին՝ հռչակելով «Արաքսյան հանրապետությունը»: Միայն 1919 թ. մայիսից Հայաստանի կառավարությունը կարողացավ սահմանափակ թվով զորք մտցնել Նախիջևան և տեղում որոշակի իշխանություն հաստատել: Ազուլիսը դարձավ Գողթն գավառի վարչական կենտրոնը, իսկ գավառապետ նշանակվեց Աշոտ Մելիք-Մուսյանը: Սակայն Ադրբեջանի դրդմամբ և օգնությամբ, թուրքական հրամանատարների և զինվորականների մասնակցությամբ 1919 թ. ամռանը Նախիջևանի թաթարական համայնքները հայկական վարչակազմի դեմ խռովություն բարձրացրին: Ապստամբությունն ուղեկցվեց Նախիջևանի հայ բնակչության զանգվածային սպանություններով ու տեղահանությամբ¹²: Ի վերջո Բաքվից ուղարկված Սամեդ բեյ Ջամալինսկին Նախիջևանում հաստատվեց ադրբեջանական զեներալ-նահանգապետ, ապստամբությունը գլխավորած թուրքական սպա Խալիլ բեյը¹³ և տեղացի ազդեցիկ գործիչ Քելբալի խանը՝ համապատասխանաբար գլխավոր և դաշտային հրամանատարներ, իսկ ներկայացուցչական մարմինը մուսուլմանական խորհուրդն էր (միլլի շուրա):

Գողթնում ադրբեջանական խռովությունն ուղղորդվում էր Ազուլիսից հարավ-արևելք գտնվող Օրդուբադ քաղաքից: Ռազմական անհաջողություններից հետո և հարձակման վտանգի ներքո Ազուլիսի հայ ղեկավարները տեղի թաթարների պահանջով գյուղից հեռացրին գավառապետ Մելիք-Մուսյանին¹⁴: Ըստ իրադարձությունների ականատես, Վերին Ազուլիսում հաստատված բժիշկ Նիկոլայ Ավշարյանի՝ ազուլիսցիները, պատգամավորներ ուղարկելով Օրդուբադ, պայմանականորեն ընդունեցին Ադրբեջանի կառավարության գերիշխանությունը մինչև հարցի որոշումը «խաղաղության վեհաժողովում»¹⁵: Գողթնի հայ առաջնորդները, լեռնային գյուղերում շարունակելով ինքնապաշտպանությունը, 1919 թ. օգոստոսի 25-ի համագումարի դիմումում Ազուլիսն անապահով էին համարում ծանր զինտեխնիկա տեղակայելու համար, նշում, որ Վերին Ազուլիս և Ներքին Ազուլիս գյուղերն արդեն գրավոր հպատակություն են հայտնել Ադրբեջանին, և «....նրանց ֆիզիկական գոյութանը

12 Տե՛ս Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 186: Զոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնախնդիրը և Հայաստանի «դաշնակիցները», 174-179:

13 1918 թ. օսմանյան զորքերին առաջնորդել է Նախիջևան: 1919 թ. հուլիսին, օսմանյան 15-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրից ցուցումներ ստանալով, գլխավորել է Շարուր-Նախիջևանի մուսուլմանների ապստամբությունը (տե՛ս Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. II, 74):

14 Տե՛ս Այվազյան, *Ազուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղենը*, 159-160: Այս մասին Հովհաննես Հախնազարյանը նշում էր, որ Աշոտ Մելիք-Մուսյանը և մյուս ղեկավարները դեպքերի բերումով հեռացել էին Ազուլիսից:

15 Տե՛ս Այվազյան, *Ազուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղենը*, 13: Խոսքը 1919-1920 թթ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի մասին է:

մեծ վտանգ չի նախատեսվում»¹⁶։ Տեղի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար ՀՀ կառավարությունը Գողթն էր ուղարկել Գարեգին Նժդեհին և խմբապետ Ղազար Քոչարյանին։ Վերջինս մնաց Գողթնում որպես լեռնային գյուղերի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար, իսկ Նժդեհը հաստատվեց Կապանում։ Սիմոն Վրացյանի հաղորդմամբ՝ ագուլիսների «պահանջով ինքնապաշտպանական ուժերի ազդեցությունը չէր տարածվում Ագուլիսների վրա»¹⁷։

1919 թ. սեպտեմբերին Շարուր-Նախիջևանում չեզոք գոտի ստեղծելու հարցով ընթացած բանակցությունների ժամանակ ադրբեջանական իշխանություններն առաջարկեցին Դարալագյազը (Վայոց ձորի տարածքը) Հայաստանի մաս ճանաչելու դիմաց անմիջապես ստանալ Ագուլիս-Օրդուբադ գիծը, ինչը ՀՀ կառավարությունը մերժեց¹⁸։ Արդեն հոկտեմբերին ամերիկյան միջնորդությամբ չեզոք գոտու ստեղծումը փաստացի ձախողվեց։

2. Ագուլիսը՝ ադրբեջանական իշխանության ներքո

1919 թ. սեպտեմբերից Ագուլիսների հայերը փաստացի մեկուսացած էին գավառի մյուս հայկական բնակավայրերից և ինքնապաշտպանական ուժերից։ Ադրբեջանական իշխանությունները ստանձնեցին գավառի հարավային բնակավայրերի վերահսկողությունը։ Օրդուբադում գավառապետ էր նշանակված նախկին շրջանային ոստիկանապետ Աբաս Ղուլի բեկ Թայիրովը, իսկ Ագուլիսում իշխանությունը կենտրոնացած էր ոստիկանապետ Մուստաֆա բեկ Մունշինի՝ Երևանի նահանգական դատարանի նախկին թարգմանի ձեռքում։

Ըստ ականատեսների վկայությունների՝ տեղական պաշտոնյաները և ոստիկանները գաղտնաբար խրախուսում և անպատիժ էին թողնում Ագուլիսում հայերի սպանություններն ու կողոպուտները¹⁹։ Ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակիցներ Քլարենս Աշերը և Քարլթոն Այերը 1919 թ. սեպտեմբերի 23-ին Ագուլիս այցից հետո գրում էին, որ Ագուլիսի պարսպապատ ներքին թաղամասն ունակ էր պաշտպանության, սակայն բնակիչներն ընդունել էին Նախիջևանի մուսուլմանական վարչակազմը, քանի որ այն գավառի տրամաբանական, իսկ ձմռան ընթացքում միակ հասանելի կենտրոնն էր։ Գավառապետ Աբաս Ղուլի բեյը գովաբանել էր Ագուլիսի բնակչության

16 Տե՛ս Զոհրաբյան, *Նախիջևանյան հիմնախնդիրը և Հայաստանի «դաշնակիցները»*, 159-164։

17 Վրացյան, *Հայաստանի Հանրապետություն*, 360։

18 Տե՛ս Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 122։

19 Սպանվել էին Աշոտ Մելիք-Մուսյանի ծնողները, կողոպտվել և սպանվել էր Ներքին Ագուլիսից մի բնակիչ իր ծառայի հետ, սակայն երկու դեպքում էլ մարդասպաններն ազատ էին արձակվել։ Մի գիշերում կողոպտվել էր երեք եկեղեցի, որի հեղինակը Ագուլիսի մուսուլմանական թաղի բնակիչներից էր, սակայն ձերբակալվելուց հետո նա ազատ էր արձակվել։ Ձերբակալվել էին Սբ Թովմա վանքի գանձապետ Ալեքսան Փանյանը և իր օգնականները, ապա՝ երկու հոգի ևս, սակայն վերջիններիս գնդակահարել էին առանց Օրդուբադ հասցնելու։ Սեպտեմբերի 1-ին Ցղնա գյուղից Ագուլիս ճանապարհին՝ Դիսար գյուղի և Ագուլիսի միջև, սպանվել էր Գարեգին Սարգսյանի կինը։ Ըստ Ավարյանի՝ սպանողներն էին Դիսար գյուղի մելիքը և այլ համագյուղացիներ (տե՛ս Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղենը*, 111-112)։

խաղաղասիրությունը, սպաներ էր ուղարկել Օրդուբադից՝ մուսուլման ներխուժող-ներին հեռացնելու համար, սակայն ամերիկյան ներկայացուցիչները նշում էին, որ հայերը փաստացի պատանդի կարգավիճակ ունեին և մեկ այլ տեղում թաթարների հնարավոր դժվարությունների դեպքում հաշվեհարդարի զոհ էին դառնալու²⁰։ Ըստ բժիշկ Ավշարյանի՝ Ագուլիսի հայերը հաղորդել էին ամերիկյան ներկայացուցիչներին, որ ցանկանում էին թողնելով իրենց ունեցվածքը, «միայն կենդանի շնչով» դուրս գալ գյուղից²¹։

1919 թ. նոյեմբերից Ագուլիսում ձևավորված փխրուն իրավիճակն սկսեց կտրուկ փոխվել ռազմաքաղաքական զարգացումների բերումով։ Ադրբեջանական ուժերը Գողթն գավառին արևելքից սահմանակից Զանգեզուրը գրավելու անհաջող փորձ ձեռնարկեցին։ Ի պատասխան դրա՝ հայկական ուժերն իրենց վերահսկողության տակ վերցրին Զանգեզուրի Ողջի, ապա Գեղվա ձորի մուսուլմանաբնակ ապստամբ գյուղերը, որոնց փախստականները հաստատվեցին Օրդուբադի շրջանում։ Դեկտեմբերի կեսերից նրանք սկսեցին խմբվել Ագուլիսի դարպասների հետևում, շատ բնակիչներ ծայրամասերից փոխադրվում էին գյուղի կենտրոնական հատվածներ։ Ըստ Ավշարյանի, տեսնելով իշխանությունների անփույթ վերաբերմունքն ագուլիս-ցիների նկատմամբ, փախստականներն էլ մասնակցում էին թալանին ու սպանու-թյուններին։

Օրդուբադի ղեկավարների պահանջով Ագուլիսից բանագնացություն ուղարկվեց Զանգեզուր՝ հայկական իշխանություններին առաջխաղացումներից հետ պահելու նպատակով՝ սպառնալով, որ հակառակ դեպքում վրեժն Ագուլիսից կլուծվի²²։ Հանդիպումից հետո, սակայն, բանագնացներն սպանվեցին Օրդուբադի ղեկավարների ցուցումով։ Արդեն դեկտեմբերի 12-ին Նախիջևանում ամերիկյան ներկայացուցիչ Էդմունդ Դելլին հեռագրով հայտնում էր ՀՀ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանին, որ Նախիջևանում մուսուլմանական հուզումներ էին Զանգեզուրում թաթարական գյուղերի գրավման պատճառով, և հնարավոր էր Նախիջևանում մնացած հայերի ջարդ։ Ընդ որում, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը, զաղտնագրեծելով Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հախվերդովի հեռագրերը, եզրակացնում էր, որ Նախիջևանում դրությունը «ամենուր հանգիստ է և հայերի դեմ ելույթներ չեն սպասվում»²³։

20 St'u Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. II*, 235-236:

21 St'u Ավազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ռդբերգություն-եղեռնը*, 16:

22 Հետագայում հայտնի է դարձել, որ Զանգեզուրի իշխանությունը մերժել է ագուլիսցիներին՝ նշելով, որ նրանք կկարողանային կանխել վտանգներն իրենց «ճարպիկ քաղաքականությամբ» (տե՛ս Հախ-նագարեան, *Գողթան գաւառ*, 338):

23 St'u Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 188-189:

3. Դեպքերը Ագուլիսում. 1919 թ. դեկտեմբերի 20-25

3.1. Դեկտեմբերի 20-21. Ներքին Ագուլիսի դեմ հարձակումն ու ավերումները

1919 թ. դեկտեմբերի 20-ի լույս 21-ի գիշերը²⁴ զինված խմբերը մուտք գործեցին Վերին Ագուլիսին կից Ներքին Ագուլիս գյուղը: Ըստ վերապրած Կարապետ Սիմոնյանի՝ բնակիչների մի մասը, չկարողանալով փախչել, մնաց տեղում և սպանվեց, իսկ գյուղը հրդեհվեց ու թալանվեց: Բնակիչների մեծ մասը՝ մոտ 300 հոգի, կարողացավ հասնել Վերին Ագուլիս, որտեղ ոստիկանները խլեցին նրանց իրերը և ժողովեցին նրանց գյուղի մուտքի մոտ գտնվող եկեղեցում: Ըստ Սիմոնյանի՝ վճռվել էր սպանել նրանց, և այդ նպատակով լուսաբացին եկեղեցու բակ ժամանեցին տեղացի զինված թաթարներ՝ ոստիկանապետի օգնական, ուրյադնիկ Մաշադի Հասան Վելիբեկովի գլխավորությամբ: Սակայն դրսից հրացանաձգության ձայներ լսելով՝ նրանք հեռացան: Դրանից հետո ներքինագուլիսցիներից ոմանք կարողացան եկեղեցու պարիսպներից ցատկելով մտնել Վերին Ագուլիս²⁵:

3.2. Դեկտեմբերի 23-25. Վերին Ագուլիսի բնակչության փրկության փորձերն ու ջարդը

Ա. Վերին Ագուլիսի արձագանքը

Տեսնելով Ներքին Ագուլիսից փախստականներին՝ Վերին Ագուլիսի հայերը սկսեցին որոշակի քայլեր ձեռնարկել: Նախ՝ նրանք օգնության խնդրանքով հեռագրեցին Օրդուբադի իշխանություններին և թուրքական սպա Էդիֆ բեյին²⁶: Վերջինս իր թուրք զինվորներով ժամանեց Ագուլիս՝ խոստանալով կամ գորքեր խնդրել Բայազետից, կամ անվտանգ տեղափոխել հայերին Պարսկաստան²⁷: Դեկտեմբերի 23-ին, ըստ Կ. Սիմոնյանի, Էդիֆի հրամանով ցուցակագրվեցին թալանված ներքինագուլիսցիները և նրանցից խլվածները՝ դրանք երկու օրից վերադարձնելու խոստումով: Հատկանշական է, որ Էդիֆի ներկայությունն Ագուլիսում որոշակի ապահովության զգացում ներշնչեց հայերին: 1918 թ. նա եղել էր Ագուլիսի օսմանյան տեսուչը, անձնական կապեր ուներ Ագուլիսի առաջնորդներից Արամ Տեր-Միքայելյանցի և Նիկոլայ Ավշարյանի հետ:

24 Ավելի հավանական ենք համարում Ներքին Ագուլիսի դեմ հարձակման այս ամսաթիվը, որը հիշատակել են վերապրածներ Ե. Ավշարյանը և Հ. Հախնազարյանը: Ներքին Ագուլիսից վերապրած Կ. Սիմոնյանը նշել է հին տոմարով դեկտեմբերի 8-ը, որը համապատասխանում է նոր տոմարով հենց դեկտեմբերի 21-ին: Դեպքերի ժամանակակից թիֆլիսաբնակ վերինագուլիսցի Հակոբ Անագյանը նույնպես նշում է դեկտեմբերի 21-ը: Վերին Ագուլիսի հաշտարար դատավոր, վերապրած Հովհաննես Տեր-Աստուկյանի վկայության արխիվային փաստաթղթի 1993 թ. հրատարակության մեջ նշված է դեկտեմբերի 1-ը: Իսկ պատմագիտական գրականության մեջ Ռ. Հովհաննիսյանը և Է. Զոհրաբյանը նշել են դեկտեմբերի 17-18-ը՝ հիմք ընդունելով «Յառաջ» օրաթերթի 1920 թ. փետրվարի 3-ի հաղորդումը, որում Ագուլիսներում տեղի ունեցածը ներկայացվում էր կրկին ըստ Տեր-Աստուկյանի վկայության:

25 Տե՛ս Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղենը*, 95:

26 23-ամյա թուրք առաջին լեյտենանտ Էդիպ Թոքալիը (1896-1975) 1919 թ. հուլիսից ստանձնել էր Օրդուբադի շրջանի հրամանատարությունը (տե՛ս Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. III: From London to Sevres February-August, 1920* (Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1996), 291):

27 Տե՛ս Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 199-202:

Բացի ադրբեջանական պաշտոնյաներից պաշտպանություն ակնկալելուց՝ Ագուլիսի հայերից ոմանք փորձեցին նաև ինքնակազմակերպվել: Ըստ Շմավոն Հախնազարյանի՝ Արամ Տեր-Միքայելյանը փորձել էր հավաքել կոմիտեների խումբ՝ եղած գնաքերը կենտրոնացնելով որոշ տներում, ինչպես նաև կապ հաստատել գավառի հայկական ուժերի հետ, որոնցից պատասխան չստացվեց²⁸:

Դեկտեմբերի 23-ին, ըստ Ավշարյանի, թաթարական գյուղերի գլխավորները հավաքվել էին Ագուլիսի շուկայում, և ըստ շրջանավոր լուրերի՝ ամերիկյան գնդապետ Շելլիի հանձնախումբն Օրդուբադում ուսումնասիրում էր թաթար փախստականների վիճակը²⁹: Ըստ Ավշարյանի՝ Ագուլիս այցելելու հայերի խնդրանքը մերժվել է:

Բ. Հարձակման նախանշանները և առաջին հարվածը

1919 թ. դեկտեմբերի 24-ին Վերին Ագուլիսում սպասվող հարձակման մասին արդեն լուրեր էին տարածվում³⁰: Կարապետ Սիմոնյանի վկայությամբ՝ այդ առավոտ շուկայում «...Տաճիկները չկային, բայց տեղական թուրքերը բոլորը զինված: Դեռ խանութները բաց էր: Միս առանք թուրքից: Այդ թուրքը Վ[երին] Ագուլիսից էր, փողը չվերցրեց՝ թե տարեք կերեք, այս գիշեր ձեր վերջն է»³¹: Շմավոն Հախնազարյանի հարևան ոստիկանը նրան հայտնել էր. «...Եթե այսօր ձեզ չկոտորեն, այլևս չեն կոտորի»³²: Երբ Հախնազարյանն այդ տեղեկությունը փոխանցել էր Տեր-Միքայելյանցին, վերջինս ասել էր, թե վտանգն արդեն անցել է: Այս վստահության հիմքում պետք է լիներ Օրդուբադից թաթար ղեկավարների՝ Ագուլիս ժամանելը՝ հարձակումը կանխելու համար: Տեր-Միքայելյանցի տանն էին Օրդուբադի շրջանային ղեկավար Աբաս Դուլի բեկ Թայիրովը և շեյխ ուլ-իսլամ Ղաֆարը: Թաթարական թաղի առաջնորդ Վահաբն առաջարկում էր վտանգի դեպքում հայ բնակիչներին տեղափոխել իր և ոստիկանապետի տներ, այնուհետև՝ Օրդուբադ կամ Պարսկաստան³³:

28 Ըստ մեկ այլ տեղեկության՝ ինքնապաշտպանական ուժերի ղեկավար Ղ. Քոչարյանը, փաստորեն, գործողություն չէր ձեռնարկել՝ պատասխանելով, թե «կարող է ամեն բոլոր մի քանի հարիւրով ուղարկեն Ագուլիս» գրառելու...» (Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեռնը*, 50):

29 Այս վկայությունը հիմնավորվում է նաև Հայաստանում Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Միր Բաբանի՝ 1920 թ. հունվարի 4-ին Ադրբեջանի արտգործնախարարին ուղղված հեռագրով, որում հաղորդվում էր դեկտեմբերի 27-ին Նախիջևանից ստացված տեղեկությունը. «...Զանգեզուրի փախստականները ցանկացել են ավերել Ագուլիսները, բայց շտրեյվ վարչակազմի միջոցառումների առաջխաղացումը ճնշվել է, ինչի արդյունքում հայերը, թողնելով Ներքին Ագուլիս գյուղը, տեղափոխվել են Վերին Ագուլիս: Նախիջևանից նաև վերադարձել է ամերիկացի գնդապետ Շելլին, ով նույն է հաղորդել: Ասել է, որ մարդկային կորուստներ չեն եղել: Ինչ է եղել հետո՝ հայտնի չէ» (*Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ.*, 193): Արդեն 1920 թ. փետրվարին գնդապետ Շելլին, այցելելով Թավրիզ, զեկուցում էր խնդրել Ագուլիսի ջարդերի մասին, քանի որ իր տեղեկությունները միակողմանի էին, և Ագուլիսում կատարված ջարդերի չափի ու ձևի մասին այլ գաղափար ուներ (տե՛ս Այվազյան, *Նախիջևանը 1905 թ. և 1918-1919 թթ.*, 348-351):

30 Աստղիկ Մամվելյանը նշում էր, որ, ըստ մոր տատի՝ Հայկանուշի պատմության, նախորդ օրը՝ երեկոյան, սպասվող հարձակման մասին նրանց զգուշացրել էին իրենց տանն աշխատող թաթարները:

31 Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեռնը*, 96:

32 Նույն տեղում, 113-114:

33 Տե՛ս նույն տեղում, 75:

Դեկտեմբերի 24-ի երեկոյան տեղացի ուրյադնիկի ձեռքով սպանվեց ներքինագուլիսի ազդեցիկ անձնավորություն Սպիրիդոն Ոսկանյանը, ապա՝ մեկ այլ ազդեցիկ բնակիչ՝ Տելեմաք Բաղդյանցն իր ընտանիքի հետ, թալանվեց և հրդեհվեց մեծահարուստ Սարգիս Հախնազարյանցի տունը: Սկիզբ տրվեց ընդհանուր հարձակմանն ու փողոցային սպանություններին: Դարանակալ զինյալները նաև կրակի տակ առան լեռներով փախուստի դիմող մոտ 200 ներքին և վերինագուլիսիներին: Նրանց մի մասը կարողացավ փրկվել և դուրս գալ գյուղից: Ըստ աղբյուրների՝ երեք տներում զինված ինքնապաշտպանություն տեղի ունեցավ, և ի վերջո դիմադրողների մի մասը զոհվեց, մյուս մասն ինքնասպան եղավ:

Գյուղի կենտրոնական տներում խմբված հայ բնակչության մեծ մասի անվտանգությունն ապահովելու համար շեյխ ուլ-խալամ Ղաֆարը և այլ պաշտոնյաներ դեկտեմբերի 24-ի գիշերը նրանց առաջնորդեցին դեպի ոստիկանապետ Մունշինի և հարակից երկու տներ³⁴:

Գ. Զարդը

Դեկտեմբերի 25-ի առավոտյան ոստիկանապետի տանը հավաքված հայերը դեռ հավատում էին, որ տեղի ունեցողը փրկության գործողություն է: Այս վստահությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ազուլիսցիների հետ էին հոգևոր առաջնորդ Ղաֆարը, գավառապետը, ոստիկանապետը, թուրք սպա Էդիֆը, իսկ որոշ թաթար բնակիչներ իրենց հայ ծանոթներին տեղափոխել էին իրենց տներ: Բացի այդ՝ ազուլիսցի հայերը փոխադարձ պաշտպանություն էին ակնկալում տեղական առաջնորդներից, քանի որ իրենք էլ 1918 թ. ամռանը կանխել էին Օրդուբադի և տեղի թաթարական գյուղերի դեմ գորավար Անդրանիկի և նրա դիվիզիայի գործողությունները:

Ըստ վկաների՝ դեկտեմբերի 25-ի առավոտյան Ազուլիսից հեռացավ գավառապետ Թայիրովը՝ հայտնելով, թե պետք է դիմավորի Օրդուբադ եկող Խալիլ փաշային³⁵, և խոստանալով այնտեղից հաղորդել, թե ուր էին տեղափոխվելու ազուլիսցիները³⁶:

34 Ըստ անհայտ հուշագրի՝ ճանապարհին շատերից խել էին իրերը, մինչև ոստիկանապետի տուն հասնելը կանանցից և երեխաներից մի քանիսը պակասել էին (տե՛ս նույն տեղում, 75-76):

35 Այստեղ, կարծում ենք, խոսքը Խալիլ բեյի՝ Նախիջևանի թուրք գորահրամանատարի մասին է, մինչդեռ Հալիլ կամ Խալիլ փաշան (Էնվեր փաշայի հորեղբայրը) 1918 թ. Կովկասյան ճակատի օսմանյան հրամանատարն էր, ով պատերազմի տարիներին հայտնի էր Օսմանյան կայսրությունում և Բաքվում հայերի զանգվածային ջարդերի կազմակերպմամբ: Փախչելով Կոստանդնուպոլսի բանտից՝ 1919 թ. սեպտեմբերին *Դեմիր Ալի* կեղծանունով Նախիջևանից անցել է Բաքու՝ կապ հաստատելու Կովկասում բոլշևիկների հետ՝ ապահովելու Ռուսաստանի օգնությունը (տե՛ս Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. II*, 212-213): Մասնակցել է Ադրբեջանի խորհրդայնացմանը, Ղարաբաղում և Նախիջևանում հայերի դեմ գործողություններին:

36 Հ. Հախնազարյանը Օրդուբադ մեկնելը վերագրում էր Էդիֆ բեյին, ով գնում էր Թավրիզից եկող Ալի Էհսան փաշային դիմավորելու (տե՛ս Հախնազարեան, *Գործան գաւառ*, 360-361): Ալի Էհսանը կարող է նույնացվել Ալի Էհսան Սարիսի հետ, ով եղել է օսմանյան 6-րդ բանակի հրամանատարը: 1918 թ. հունիսին նրա զորամասերը գրավել են Թավրիզը: Ալի Էհսան Օսմանյան կայսրությունում և Իրանի Իսլամի, Սալմաստի և Ուրմիայի շրջաններում հայերի ու ասորիների ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչներից էր: Պատերազմից հետո ձերբակալվել է բրիտանացիների կողմից, արքայրվել Մալթա և Թուրքիա է վերադարձել 1921 թ.: Հետևաբար 1919 թ. նա չէր կարող լինել Նախիջևանում: Կարող է նույնացվել նաև 1920 թ. փետրվարին Բայազետից Զանգիբասար (ՀՀ Արարատի մարզի Մասիսի

Դրանից հետո, ըստ անհայտ հուշագրի, ոստիկանապետի տուն ժամանեցին Ագուլիսից, Օրդուբադից և շրջակա գյուղերից տասից ավելի զինյալ թաթարներ: Կեսօրին հայտնի դարձավ, որ, կարգադրության համաձայն, Տրոնիս գյուղի առաջնորդ, նախկին դատապարտյալ Սատտարը հայերին պետք է ուղեկցեր Ցղնա գյուղ: Չվստահելով Սատտարին՝ ագուլիսցիները ցանկություն հայտնեցին փոխադրվելու Էդիֆ բեյի ուղեկցությամբ, սակայն վերջինս չընդառաջեց հայերին: Ոստիկանապետ Մունշինի հրամանով՝ ոստիկանները սկսեցին մտրակներով սենյակներից դուրս հանել ագուլիսցիներին³⁷: Խուզարկության պատրվակով հայերից խլվեցին իրենց իրերը:

Անհայտ հուշագրի հաղորդմամբ՝ սենյակում թաքնվել փորձող այլ հայերից Մունշին առանձնացնում էր գեղեցիկ կանանց, իսկ նրանց ամուսիններին սպանում էին³⁸: Ն. Ավշարյանը նույնպես նշում է, որ Սատտարն սկսեց սպանությունները՝ առանձնացնելով և հետո թաթարական գյուղեր տանելով գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին³⁹: Հովհաննես Հախնազարյանի վկայությամբ՝ առաջին հերթին առանձնացվեցին ու սպանվեցին տղամարդիկ⁴⁰: Ըստ Շմավոն Հախնազարյանի՝ առաջիններից առանձնակի դաժանությամբ սպանվեց Արամ Տեր-Միքայելյանը⁴¹: Հովհաննես Տեր-Աստուկյանը վկայում էր, որ շուրջ երկու ժամ լսելի էին համազարկեր, ինչը թույլ էր տալիս ենթադրել, որ կատարվող գործողություններում ներգրավված էին նախապես կազմակերպված զինված ջոկատներ: Անհայտ հուշագրի վկայությամբ՝ սպանությունները կատարվում էին միաժամանակ երեք տների բակերում՝ առանց խնայելու կանանց և երեխաներին: Ըստ այս աղբյուրի՝ շատերն սպանվում էին սուր գործիքներով, և հատկապես շատ էին սպանված երեխաների դիակները, որոնք «ռակի պես բլրբլրում էին», իսկ կոտորածն ավարտվեց մոտավորապես ժամը 17:30-ին⁴²:

4. Հայաստանի Հանրապետության արձագանքը և հետագա զարգացումները (1919 թ. դեկտեմբերի վերջ – 1920 թ. փետրվար)

Սպանություններից փրկված ագուլիսցիների մի մասը հաջորդ օրերին լեռներով հասավ Ցղնա, որտեղից էլ հարձակումների մասին լուրերը փոխանցվեցին հայկական կողմին: Դեկտեմբերի 27-ին Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսարը դիմեց Նախիջևանի գեներալ-նահանգապետին՝ պարզաբանում պահանջելու: Դեկտեմբերի 31-ի աղբյուր-

տարածաշրջանը) ուղարկված Իհսան կամ Էքսան փաշայի հետ, ով կազմակերպել է տեղի թաթարների խռովությունները Հայաստանի դեմ (տե՛ս Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. III, 291-292):

37 Վերապրած Հովհաննես Տեր-Աստուկյանին Մունշինը (Տեր-Աստուկյանի նախկին գրագիրը) թաքցրել էր իր սենյակում: Որոշ ժամանակ անց Տեր-Աստուկյանը և նույն սենյակում թաքնված Սերգեյ Մսիրիսայանցը տան հետևի մուտքով փախուստի են դիմել:

38 Տե՛ս Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղենը*, 78-80:

39 Տե՛ս նույն տեղում, 25-26:

40 Տե՛ս Հախնազարեան, *Գողթան գաւառ*, 360-361:

41 Տե՛ս Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղենը*, 116:

42 Տե՛ս նույն տեղում, 78: Դեկտեմբերի 25-26-ին բացահայտվում և սպանվում են նաև Ագուլիսի մի հատվածում, ինչպես նաև թաթարների տներում թաքնված մի խումբ հայեր, Օրդուբադի ոստիկանապետի ձեռքով սպանվում է Օրդուբադ փախուստի դիմած Սուլխանյանցների ընտանիքի մեծ մասը:

ջանական արձագանքում ասվում էր, թե փախստականներից կազմված ավազակախմբերը հարձակումներ էին գործում ինչպես հայկական, այնպես էլ մուսուլմանական գյուղերի վրա⁴³։ Արդեն դեկտեմբերի 29-ին ՀՀ կառավարությունը Գորիսից ստացավ Ագուլիսների վրա հարձակումների մասին առաջին լուրերը⁴⁴։ Իսկ դեկտեմբերի 31-ին և հունվարի 4-ին Թավրիզից Երևան հասան Ներսես եպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի հեռագրերը Վերին Ագուլիսի հայերի վերջնական ոչնչացման մասին. «....քարտեզի վրա Ագուլիսն այլևս գոյություն չունի....», «....ամենքը կոտորված են։ Մանրամասնությունները թույլ չեն տալիս»⁴⁵։ Հունվարի 5-ին Զանգեզուրի կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հայտնեց գոհերի մասին առաջին թվական տվյալները՝ Ներքին Ագուլիսում՝ 400, Վերին Ագուլիսում՝ 1.000 հոգի, «բացառությամբ 20 օրիորդների, որոնք բաժանված էին սպաներին, իսկ մեծահարուստ Պապյանցի 16-ամյա աղջիկը՝ Էդիֆ բեյին»⁴⁶։ ՀՀ արտգործնախարարությունը հունվարի 14-ին պաշտոնական բողոքի հեռագիր հղեց Ադրբեջանին՝ պահանջելով պատժել մեղավորներին, վերադարձնել առևանգվածներին և հեռացնել օսմանյան սպաներին⁴⁷։ Ադրբեջանական իշխանությունների հունվարի 21-ի պատասխան հեռագրում նշվում էր, որ Զանգեզուրի փախստականներն անսպասելի հարձակում էին գործել Ագուլիսի վրա, իսկ տեղի բնակչությունը վախենալով փախել էր, տեղական վարչությունը փորձում էր արգելել մահմեդական փախստականների բնակեցումը հայկական գյուղերում։ Ըստ պատասխանի՝ կարգադրված էր նաև վերաքննել դեպքերը, ստուգել ադրբեջանական սպաների մասնակցությունը, որից հետո մասնակիցները կկրեին պատիժ, իսկ աղջիկները, եթե առևանգվել էին, կվերադարձվեին⁴⁸։

Փետրվարի 5-ին ՀՀ կառավարությունը որոշում կայացրեց գերիների փոխանակության մասին⁴⁹։ Փետրվարի 9-ին մոտ 100-110 վերինագուլիսցի կանայք և երեխաներ ամերիկացի գնդապետ, դաշնակից պետությունների գերագույն կոմիսար Վիլյամ Հասկելի միջնորդությամբ հասան Թավրիզ։ Հայերի խնդրանքն էր նաև ազատել թաթարական տներում գտնվող 60-80 հայ կանանց ու օրիորդներին և Օրդուբադի բանտում հայտնված 6 հայ տղամարդկանց⁵⁰։

1920 թ. մարտին Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ Զանգեզուրի և Գողթնի հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը վերագրավեցին Ագուլիսը։ Սակայն Օրդուբադի գրավման ձախողումից հետո հայկական ուժերը նահանջեցին դեպի լեռնային գյուղեր, որտեղ ինքնապաշտպանությունը շարունակվեց։ 1920-1921 թթ. ձմռանը՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, լեռնային գյուղերի հայերն ընդունեցին

43 Տե՛ս Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 192-193:

44 Տե՛ս նույն տեղում, 129-130:

45 Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, 359-360:

46 Սերգեյ Մելիք-Եօլչեան, «Հեռագիրներ (շտապ)», Միւնիք (Գորիս), 8 յունուարի 1920, 1:

47 Տե՛ս Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 196-197:

48 Տե՛ս «Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի ամսիս 21-ի հեռագիրը Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին», Յառաջ (Երևան), 24 յունուարի 1920, 2:

49 Տե՛ս Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 72:

50 Տե՛ս Այվազյան, Նախիջևանը 1905 թ. և 1918-1919 թթ., 348-351:

խորհրդային կարգերը և դադարեցրին համագործակցությունը Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի հետ: Այդպիսով Գողթն գավառը կամ Օրդուբադի շրջանն ամբողջությամբ ներառվեց խորհրդային Նախիջևանի կազմում, իսկ Ագուլիսի հայերի տներում հաստատվեցին տեղի և Զանգեզուրի մուսուլմանները⁵¹:

Աղյուսակ 1. Վերին և Ներքին Ագուլիսներում 1919 թ. դեկտեմբերի 20-26-ը սպանվածների, փրկվածների և գերեվարվածների թվաքանակը

Աղբյուր	Գյուղ	Զոհեր	Փրկվածներ	Գերիններ	Նշումներ
Զանգեզուրի կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանի՝ 1920 թ. հունվարի 5-ին Հայաստանի կառավարությանը հղած հեռագիրը	Վ. Ագուլիս	400		20	
	Ն. Ագուլիս	1000			
Պարսկաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ապրիլի 16-ի նամակը ըստ Թավրիզում «Ագուլիսի արկածեալների կոմիտեի» ⁵²	Վ. Ագուլիս			166-196	
	Ն. Ագուլիս				
Գենվազի շրջանի տեղակալ Ն. Մինասյան, 1920 թ. ապրիլ	Վ. Ագուլիս		60	250 ⁵³	
	Ն. Ագուլիս		80		
	Անհայտ		50		

51 Ագուլիսում մնացած հատուկենտ հայերի մասին պատմում են Հովհաննես Հախնազարյանը և Աբրամ Այլիսլին: Ագուլիս էին վերադարձել նաև դեկտեմբերի 24-ի հարձակման ժամանակ փախուստի դիմած ամուսիններ Հարությունը և Հայկանուշը: Մյուսը հետագայում հայտնի դարձած նկարչուհի Լուսիկ Սամվելյանի հոր ծնողներն էին: Լուսիկ Սամվելյանն ինքն էլ ծնվել էր Ագուլիսում 1946 թ., ծնողների հետ Երևան էր տեղափոխվել 1953 թ., իսկ Հարությունն ու Հայկանուշը Ագուլիսը լքել էին 1966 թ. (տե՛ս *Լուսիկ Ագուլեցի. հոգևորի ճանապարհով*, 15-18): Հայկանուշին և Լուսիկին հիշատակում է նաև Այլիսլին իր վեպում: Վերջինս նաև նշում է, որ 1990 թ. Բաքվում հայերի ջարդերի հետ միաժամանակ Ագուլիսում հինգ երիտասարդ ներխուժել և կացնի հարվածներով սպանել էին դեռևս ողջ միակ հայ բնակչին՝ Թամարա Աթաբեկյանին, ով նույնիսկ հայերեն խոսել չգիտեր: Սպանելուց հետո նրա մարմինը նետել էին հայկական գերեզմանոց, որտեղ այն մնացել էր ձյան տակ, և երբ ձյունը մաքրվել էր, տեղացի հովիվը նկատել էր մարմինը, թաղել այն և ոճրի մասին զայրացած խոսել թեյարանում (տե՛ս Aylisli, *Farewell, Aylis*, 273, 283):

52 Տե՛ս Այվազյան, *Նախիջևանը 1905 թ. և 1918-1919 թթ.*, 348-351:

53 200 կանայք և աղջիկներ պահվում էին Օրդուբադի թուրքերի տներում, ևս 50-ը՝ կառավարության հսկողության տակ (տե՛ս նույն տեղում, 351-353):

Աղբյուր	Գյուղ	Չոհեր	Փրկվածներ	Գերիներ	Նշումներ
Կարապետ Սիմոնյան	Վ. Ագուլիս			160 ⁵⁴	Դեկտեմբերի 21-ի հարձակման ժամանակ սպանվել էր 77 ներքինագուլիսցի, դեկտեմբերի 25-ին՝ 183 հոգի:
	Ն. Ագուլիս	264	95		
Անհայտ հուշագիր ⁵⁵	Վ. Ագուլիս	1040-1080	60		
	Ն. Ագուլիս		85		
Թովմաս Հայրապետյան ⁵⁶	Վ. Ագուլիս	1100	145		
	Ն. Ագուլիս				
Նիկոլայ Ավշարյան ⁵⁷	Վ. Ագուլիս	1000			257 տղամարդ, 345 կին և 312 երեխա
	Ն. Ագուլիս				
Հակոբ Անագյան	Վ. Ագուլիս	600-700	200	65 ⁵⁸	
	Ն. Ագուլիս	300	100		

5. Աղբրեջանական և թուրքական իշխանությունների ներգրավվածությունը

Ինչպես տեսանք, դեռևս 1919 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Նախիջևանի և Օրդուբադի մուսուլմանական վարչակազմը հայերի պաշտպանության տեսանկյունից վստահություն չէր ներշնչել և, կարելի է ասել, ակնարկել էր ամերիկյան ներկայացուցիչներին հայերի դեմ հաշվեհարդարի հավանականության մասին: Ագուլիսի դեպքերին հաջորդած պատասխաններում, փաստորեն, Նախիջևանի և Բաքվի աղբրեջանական իշխանությունները հարձակման ու բռնությունների նախաձեռնող էին հա-

54 Ըստ հուշագրի՝ 160 օրիորդների տարել էին Օրդուբադ, ապա՝ Ջուլֆա և վաճառել Թավրիզից եկած հայերին (տե՛ս Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղենը*, 88, 97-98):

55 Տե՛ս նույն տեղում, 76-81: Ըստ հուշագրի՝ օրիորդներ և տիկիներ էին տարվել Օրդուբադ, 15 հոգի Յայջիում էին, իսկ բաց թողնված և Ցղնա հասած երկու հոգու դեմքերն այլակերպված էին, մազերը՝ «թուրքի նման խուզած», Յայջիում նրանց նամագ էին սովորեցրել:

56 Տե՛ս նույն տեղում, 123:

57 Տե՛ս նույն տեղում, 25:

58 Ըստ Անագյանի՝ այս 65 հոգին կանայք, աղջիկներ և երեխաներ էին, որոնց փրկել էին տեղացի թաթարները, իսկ իշխանությունները նրանց փոխադրել էին Օրդուբադ և երկու ամիս անց հանձնել Թավրիզից եկած հայերին: Անագյանը նաև վկայաբերում էր, որ մի տեղացի հեղինակավոր թուրքի հաշվով սպանվել էր 950 հայ (տե՛ս նույն տեղում, 87-89):

մարում մուսուլման փախստականներին՝ ի վերջո ընդունելով նաև աղբրեջանական պաշտոնյաների ներգրավվածությունը⁵⁹:

Վերապրածները, սակայն, նախաձեռնությունը վերագրում էին ոչ թե փախստականներին կամ տեղական պաշտոնյաներին, այլ Նախիջևանի իշխանություններին: Իր ցուցմունքում այդպես էր արտահայտվել Հովհաննես Տեր-Անտոնյանը: Հովհաննես Հախնազարյանը նույնպես ջարդի նախաձեռնությունը վերագրում էր «մուսաֆաթիստ⁶⁰ որոշ տարրերի»՝ նշելով, որ Նախիջևանում չէին ցանկացել փախստականներին ապաստան տալ քաղաքի մոտակա լքված հայկական գյուղերում, փոխարենը նրանց ուղղորդել էին դեպի Օրդուբադի շրջան⁶¹: Նիկոլայ Ավշարյանը նույնպես գրում էր, որ մուսուլման փախստականները նախ ապաստանել էին Նախիջևանում, որտեղից ազդեցիկ մարդկանց դրդմամբ նրանց մի մասն ուղարկվել էր Ագուլիսի մոտակա գյուղեր, ընդ որում նրանց խմբում բոլոր տղամարդիկ զինված էին: Ըստ Ավշարյանի տեղեկությունների՝ Ներքին Ագուլիսի հարձակումից առաջ Նախիջևան գնացած մուսուլման պատգամավորները տեղեկացել էին, որ Ներքին Ագուլիսի ավերումը շարունակվելու էր Վերին Ագուլիսում⁶²:

ՀՀ կառավարությունը Ագուլիսի հայերի ջարդը դիտարկում էր որպես Աղբրեջանի՝ Նախիջևանը իրեն բռնակցելու քաղաքականության մաս՝ հայ բնակչության դեմ բռնություններ հրահրող գործելաոճով, որն օգտագործվում էր նաև Լեռնային Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի նկատմամբ աղբրեջանական նկրտումներում⁶³:

Սիմոն Վրացյանը մատնանշում էր 1920 թ. հունվարի սկզբին Բաքվից ստացված մի տեղեկություն, համաձայն որի՝ Աղբրեջանի արտագործնախարարի օգնական Խան Թեքինսկիի գլխավորությամբ մշակվել էր Հարավային Զանգեզուրը, Գողթնը, Օրդուբադը և Նախիջևանը Աղբրեջանին ու Թուրքիային հավատարիմ մարտական տարրերով բնակեցնելու ծրագիր: Ըստ Վրացյանի՝ ծրագրի սկզբնական քայլերից մեկը պիտի լիներ «Նախիջևանի շրջանի հարավային մասը հայ տարրից մաքրագործելը», և Ագուլիսի կոտորածն այդ ծրագրի իրականացման մեկնակետն էր⁶⁴: Նման ծրագրի առկայության մասին է հուշում նաև Նախիջևան-Բաքու գաղտնագրեծված հաղորդակցության բովանդակությունը: 1919 թ. վերջին Նախիջևանում Բաքվի ներկայացուցիչ նահանգապետ Ջամալինսկին դժվարանում էր զինվորագրել տեղի թաթարական բնակչությանը⁶⁵: Այս հանգամանքը բացատրում է նաև փախստականներին Նա-

59 Փախստականների գործոնը բռնություններ հրահրելու և դրանք որպես գործիք կիրառելու տեսանկյունից օգտագործվում էր Օսմանյան իշխանությունների կողմից և բնութագրական էր Հայոց ցեղասպանությանը. տե՛ս Raymond Gevorgian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, trans. Andrew Andersen (London: I.B. Tauris, 2011), 141:

60 «Մուսավաթ» – Աղբրեջանի իշխող կուսակցությունը 1918-1920 թթ.:

61 Տե՛ս Հախնազարեան, *Գողթան գաղտ*, 337:

62 Տե՛ս Ավազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեղներ*, 16-20:

63 Տե՛ս *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.. Сборник документов и материалов*, ред.: В. Микаелян (Ереван: изд. АН Армении, 1992), 404:

64 Տե՛ս Վրացյան, *Հայաստանի Հանրապետություն*, 360:

65 Տե՛ս Գարաի Али оглы Мадатов, *Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР* (Баку: Изд-во АН АзССР, 1968), 71:

խիջևանում պահելու նրա մտահոգությունը՝ արտահայտված 1919 թ. դեկտեմբերի 20-ի գաղտնագերծված հեռագրում: Ջամալինսկին Բաքվին հաղորդում էր, որ Պարսկաստանից փախստականներին գրավում են մեծ խոստումներով, և «....եթե կառավարության համար թանկ է այդ երկրամասի պահպանումը, ապա թող անհապաղ դրամ ուղարկի՝ փրկելու գաղթականների կյանքը և պահելու նրանց տեղում»: Իսկ արդեն 1920 թ. փետրվարի 3-ի հեռագրում Ջամալինսկին հաղորդում էր, որ Խալիլ բեյը փորձում է վերցնել ամբողջ իշխանությունը, և «....նրա նենգ նպատակներից գաղթականները գլխովին ոչնչանում են»⁶⁶:

Ջանգեզուրը գրավելու անհաջող փորձից հետո թուրքական իշխանության ամրապնդումը Նախիջևանում միտված էր ապահովագրելու քեմալական ուժերի թիկունքը և Ադրբեյջանի տարածքով հաղորդակցությունը Ռուսաստանի հետ՝ համագործակցության նպատակով: Թուրք հրամանատար Խալիլին էին հարում Նախիջևանի տեղական ղեկավարներ ազդեցիկ Ջաֆարովի խանը և նրա որդին՝ Քելբալի խանը, որոնք, ի վերջո չենթարկվելով Ջամալինսկիին, 1920 թ. փետրվարին ստիպեցին նրան հեռանալ Նախիջևանից: Քելբալի խանը և տեղացի առաջնորդները փաստացի ենթակա էին թուրքական հրամանատարությանը, որը հավատարմության դիմաց նրանց թույլ էր տալիս հարձակումներ գործել հայկական գյուղերի վրա և պարզևատրում էր թուրքական շքանշաններով⁶⁷:

Թուրքական գերակա ազդեցության մասին են վկայում նաև Ագուլիսում հայերի ջարդի իրագործման մանրամասները: Այսպես, ըստ Նիկոլայ Ավշարյանի, Խալիլը նամակով կարգադրել էր Էդիֆ բեյին վերադառնալ Օրդուբադ, իսկ Ագուլիսում ամեն ինչ թողնել «ժողովրդի կամքին»: Տրոնիսի առաջնորդ Սատտարը, Օրդուբադի ճանապարհին Խալիլից բաժանվելով և Ագուլիս հասնելով, հայտնել էր, թե Խալիլն ինքը հրամայել էր կոտորել բոլոր ագուլիսցիներին⁶⁸: Իսկ ըստ Շմավոն Հախնազարյանի՝ Խալիլ բեյն Օրդուբադից կարգադրել էր դադարեցնել կոտորածը, սակայն Վահաբը ջարդարարներին հրահանգել էր. «....կոտորեցեք գնդակներով եւ շուտ, որովհետեւ Խալիլ բեյին խաբել եմ՝ որ արդեն բոլորին կոտորել ենք»⁶⁹: Հովհաննես Հախնազարյանի վկայությամբ՝ ագուլիսցի տղամարդկանց հայտարարել են, թե Ալի Էհսան փաշան անձամբ է հրամայել նրանց սպանությունը՝ ընդառաջելով Օրդուբադի շեյխի դիմումին՝ «ագուլեցիներին անխտիր կերպով սրի քաշելու»⁷⁰: Այս վկայությունները ցուցում են, որ տեղական գործիչներն իրենց հաշվետու էին համարում թուրք հրամանատարներին և հայերի ջարդն օրինականացնում էին նրանց անունից:

Ինչ վերաբերում է թուրք սպա Էդիֆ բեյի դերակատարությանը (Ալլիսի վեպի հերոսները ջարդի կազմակերպումը վերագրում էին Էդիֆին և նրա թուրք զինվորներ-

66 Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., 157-159: Խոստացված դրամը տեղ է հասնում 1920 թ. հունվարին, իսկ մինչ այդ փախստականների մի մասն արդեն հաստատվել էր Ներքին և Վերին Ագուլիսներում՝ սպանված հայերի տներում:

67 Տե՛ս Мадатов, Победа Советской власти в Нахичевани, 72:

68 Տե՛ս Ավագյան, Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեռնը, 25-26:

69 Նույն տեղում, 116:

70 Տե՛ս Հախնազարեան, Գողթան գաւառ, 360-361, 371:

րին), նա, փաստորեն, չի պահել հայերին անվտանգ տեղափոխելու իր խոստումը և չի կանխել կոտորածը: Հովհաննես Տեր-Անտոնյանի ցուցմունքի համաձայն՝ Էդիֆն Ագուլիսի անվտանգության համար օգնական ուժեր էր խնդրել Իսալիլ բեյից, որը մերժել էր՝ պատճառաբանելով Նախիջևանում տիրող անիշխանությունը, իսկ կոտորածն սկսվելիս Էդիֆը խուսափել էր հայերից՝ մնալով սենյակներում: Ըստ անհայտ հեղինակի՝ կոտորածի ժամանակ «....կարգադրում էր Էդիֆն Վահաբին, պրիստավին եւ մի քանի տեղացիների»⁷¹: Մինչդեռ Նիկոլայ Ավշարյանը, ով մասնագիտության բերումով ավելի սերտ հարաբերություններ էր հաստատել Էդիֆի հետ, գրում էր, որ վերջինիս դեմ նույնիսկ մահափորձ էին կազմակերպել հայերին պաշտպանելու պատճառով, զրպարտել նրան Իսալիլի առաջ հայասեր լինելու և հայերից կաշառք վերցնելու մեջ⁷², իսկ կոտորածի ընթացքում Էդիֆն ինքը զինված ամբոխից թաքնվել էր սենյակներում և հետո վերադարձել Օրդուբադ՝ Իսալիլի մոտ⁷³: Արդեն 1920 թ. փետրվարին, ըստ Հակոբ Անագյանի, Էդիֆն անձամբ Ջուլֆա էր տարել և Թավրիզից եկած հայերին հանձնել 65 պատանդի⁷⁴:

Այսպիսով՝ Ագուլիսի հայերի դեմ հարձակման և հաշվեհարդարի նախաձեռնումը, խրախուսումը ադրբեջանական իշխանությունների կողմից տեղավորվում էին նրանց քաղաքական օրակարգում, որը նախատեսում էր պահել մուսուլման փախստականներին Նախիջևանի տարածքում և նրանց միջոցով ամրապնդել Բաքվի ազդեցությունը: Մյուս կողմից՝ Նախիջևանում իր ազդեցությունն էր ընդլայնում թուրքական հրամանատարությունը՝ իրեն ենթարկելով տեղական առաջնորդներին և թույլատրելով նրանց հարձակումներ ու բռնություններ գործել հայերի դեմ: Ագուլիսցիների ջարդի ժամանակ ոճրագործները մատնանշում էին հենց թուրքական սպաներին հաշվետու լինելը և նրանց կողմից հայերի ոչնչացման օրինականացումը:

6. Հարձակման և ջարդի անմիջական կազմակերպիչներն ու մասնակիցները

Ագուլիսների դեմ հարձակումների անմիջական կազմակերպման և համակարգման պատասխանատուն էր տեղացի ոստիկաններից *Մաշադի Հասան Վելիբեկովը*, ով իր շուրջն էր հավաքել թաթարական գյուղերի և փախստականների ավագներին: Իսկ դեկտեմբերի 25-ի ջարդի հիմնական կազմակերպիչները և իրագործողներն էին գյուղական առաջնորդներից *Մալուրարը*, *Վահաբը* և Ագուլիսի *ոստիկանապետ Մուսուրաֆա Մունշինը*: Ըստ անհայտ հուշագրի՝ հենց Մունշինի տան ներքնահարկում էին հավաքվում հարուստ ագուլիսցիների տներից կողոպտված իրերը, իսկ Մունշինը կարգադրում էր, թե ինչպես սպանել նրանց: Տեր-Անտոնյանի վկայությամբ՝ Մունշինը, Վահաբ էֆենդին, Սատտարը և այլք գեղեցիկ կանանց առանձնացնում էին, խլում

71 Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղենը*, 78:

72 Ի դեպ, Շ. Հախնազարյանը, խոսելով կոտորածին նախորդած իրադարձությունների մասին, նշում էր, որ Էդիֆը ոսկով թավջի (հարկ) էր հավաքում (տե՛ս նույն տեղում, 112):

73 Տե՛ս նույն տեղում, 25-26:

74 Տե՛ս նույն տեղում, 87-89:

նրանց զարդերն ու գումարը և հարևան սենյակներում բռնաբարում: Հովհաննես Հախնազարյանի վկայությամբ՝ Մունշինը Նախիջևանի խորհրդայնացումից հետո Ազուլիսից գերի վերցրած կանանց Թավրիզի հայոց թեմի առաջնորդարանին է վաճառել մեկ ոսկի դրամով, իսկ Հախնազարյանին հանդիպելու ժամանակ երկու հայի դեռ պահում էր իր մոտ⁷⁵:

Հիշատակված մյուս ոճրագործը՝ *Վահաբ էֆենդին*, Ազուլիսում մուսուլմանական համայնքի հոգևոր քարոզիչն էր, ուսուցիչը և առաջնորդը: Ըստ Հախնազարյանի՝ Վահաբը և Մունշինը ջարդի ժամանակ «բղաւում էին թուրքերէն լեզուվ որ՝ «խանչալով կոտորէք, ափսոս է գնդակը...»»⁷⁶: Այս մասին գրում էր նաև Աքրամ Այլիսին՝ հիշելով ջարդի ականատես իր մոր պատմությունները. «...Անամոթ Միրզա Վահաբը, ով ամեն օր Ղուրան էր կարդում և գիտնականի համբավ ուներ, կանգնել էր կողքի և ոգևորում էր մարդասպաններին. «Ձեր սվիններն օգտագործեք, սվինահարեք՝ նրանց, խնայեք ռազմամթերքը»»⁷⁷: Կոտորածից հետո Վահաբը կրոնափոխել և ամուսնացել էր իրենից քսան տարով փոքր Անիկո-Անըլիսի հետ, որը փրկվել էր թաքնվելով թոնրում⁷⁸:

Ջարդին ներկա էր նաև Օրդուբադի *շեյխ ուլ-խալամ Ղաֆարը*: Հախնազարյանը նշում էր, որ Խալիլն ընդառաջել էր հայերին սրի քաշելու նրա դիմումին, իսկ ըստ անհայտ հեղինակի՝ ջարդի ժամանակ Ղաֆարը գերեվարված կանանց հետ էր⁷⁹:

Հովհաննես Տեր-Աստուկյանը հիշատակում էր Վերին Ազուլիսում գողությունների և կրակոցների ժամանակ տեղացի վաճառականներ Համգայի, Հուսեյն-Ղուլիի և Իբրահիմի մասնակցությունը: Հախնազարյանի հաղորդմամբ՝ ազուլիսցի իր ընկերը միակն էր տեղի մուսուլման երիտասարդներից, որ չէր մասնակցել հայերի դեմ հարձակմանը: Վերջինս նույնպես ամուսնացել էր ջարդից փրկված հայ աղջկա հետ⁸⁰:

Բռնություններին տեղացիների զանգվածային մասնակցությունը, բացի ռազմաքաղաքական, գաղափարական գործոններից, կարող էր պայմանավորված լինել հայերի նկատմամբ սոցիալ-տնտեսական լարվածությամբ, որն իր հերթին կարող էր դրսևորվել այլատյացությամբ: Իրենց կրթամշակութային առաջընթացով և տնտեսական հաջողություններով ազուլիսցի հայերը հասարակական տիրապետող դիրք էին գրավում⁸¹: Հովհաննես Հախնազարյանը նշում էր, որ Ազուլիսում «թուրքերը

75 Տե՛ս նույն տեղում, 78-80, *Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ.*, 202: Հախնազարեան, *Գողթան գաւառ*, 361-362:

76 Հախնազարեան, *Գողթան գաւառ*, 360-361:

77 Ayisli, *Farewell, Aylis*, 296. Տարիներ անց Վահաբն արդարացնում էր իրեն և Էդիֆին՝ Հովհաննես Հախնազարյանին ասելով, որ իրենք փորձել էին կանգնեցնել փախստականների հարձակումը:

78 Տե՛ս նույն տեղում, 121:

79 Տե՛ս Հախնազարեան, *Գողթան գաւառ*, 371: Այվազյան, *Ազուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղէնը*, 78:

80 Տե՛ս *Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ.*, 202: Հախնազարեան, *Գողթան գաւառ*, 372:

81 Ազուլիսի հայերը (և Այսրկովկասի հայ բնակչությունն առհասարակ), հիրավի, ավելի առաջադեմ էին համարվում, քան թաթարական բնակչությունը: 1909 թ. թաթարալեզու «Մոլլա Նասրեդդին» երգիծաթերթում տպագրվել էր «Մոզական բեյի ուղեգրություններն Օրդուբադից, 1907 թ.» վերնագրով մի հոդված, որի հեղինակն Օրդուբադը համեմատել էր Ազուլիսի հետ: Ազուլիսը ներկայանում էր որպես գեղեցիկ ու կոկիկ բնակավայր, հայերը՝ եվրոպական հագուստով, հաճախում էին դպրոց,

խոր նախանձով և ատելությամբ էին նայում հայերի փարթամ կեանքին և շուկայում՝ տիրական հայերի արտօնեալ և գերազանց պայմաններին»⁸²: Դեկտեմբերի 24-ի հարձակման ժամանակ, Նիկոլայ Ավշարյանի հաղորդմամբ, գավառապետը և շեյխ ուլ-խալամ Ղաֆարը հանգստացնում էին ագուլիսցիներին՝ ասելով, որ «....թուրքերը յարձակում էին միայն թալանելու նպատակով, այլ ոչ թե սպանության....»⁸³: Ագուլիսցիներն իրենք դեռ ամերիկյան ներկայացուցիչներին հայտնել էին, որ պատերազմ էին թողնելով իրենց ամբողջ ունեցվածքը դուրս գալ գյուղից: Ըստ էության, թաթարական գործիչները խոստացված տեղահանության փոխարեն, որը նրանց կրկին հնարավորություն կտար տիրանալու հայերի ունեցվածքին, իրագործեցին ագուլիսցի հայերի հավաքական բնաջնջում⁸⁴:

գրադարան, ընթերցարահ, իսկ Օրդուբադում մուսուլմանները՝ ավանդական հագուստով ու նիստուկացով, խմբված էին կեղտոտ փողոցի մի անկյունում՝ մոլլայի շուրջը: Հողվածագիրը կոչ էր անում թաթարներին օրինակ վերցնելու հայերից (տե՛ս Mamedov, *Reading the Novel Stone Dreams*, 973): Կրթված թաթար գործիչները, համեմատելով թաթարներին՝ որպես ավելի պահպանողական, գրագիտությունից զուրկ, և հարևան հայերին՝ իբրև ավելի գործունյա, կրթված, առաջադեմ և օրինակելի, փաստորեն ի ցույց էին դնում իրենց և իրենց ազգակիցների նկատմամբ թերաթմեքության ընկալումներ ու պատկերացումներ (տե՛ս Evan Siegel, “Armenophilia among the Azerbaijani Intelligentsia,” <https://iran.qlineorientalist.com/Articles/Armenophilia.pdf>, դիտվել է՝ 04.11.2024):

82 Ագուլիսի հայկական թաղամասում գործող շուկայի խանութների ու կրպակների մեծ մասը, Հովհաննես Հախնազարյանի հաղորդմամբ, պատկանում էր հայ վաճառականներին ու արհեստավորներին: Գլխավոր շուկայի հետևում մուսուլմաններն ունեին իրենց արհեստանոցներն ու խանութները: Հայ վաճառականների խանութները հայտնի էին բացառիկ հագուստով, գործվածքով և կենցաղային իրերով, մինչդեռ մուսուլմանները հիմնականում զբաղվում էին մանր արհեստներով և սննդի առևտրով (տե՛ս Հախնազարյան, *Գողթան գաւառ*, 106-112):

83 Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեռնը*, 23: Ինչպես նշում էր Երվանդ Լալայանը, Ագուլիսի ձորը թաթարներու անվանում էին նաև Ոսկե ձոր՝ նկատի ունենալով ագուլիսցի հարուստ վաճառականների կարողությունը (տե՛ս Լալայան, *Նախիջևանի գաւառ, Ա մասն. Գողթն*, 299-300):

84 Քաղաքագետ Դոնալդ Հորովիցն էթնիկ հակամարտությունների իր ուսումնասիրություններում ընդգծում է, որ տնտեսական կամ նյութական շահագրգռությունը չի բացառում էթնիկ հակամարտությունների հուզական լարվածությունը և բռնությունների ինտենսիվությունը: Հորովիցը բռնությունների զանգվածային աջակցությունը դիտարկում է խմբային հոգեբանության տեսանկյունից՝ հաշվի առնելով հակակրանքի զգացումը: Նրա մոտեցմամբ՝ հետադեմ համարվող խմբերը «առաջադիմելու» և մրցակցելու համար մի կողմից փորձում են ընդօրինակել իրենց կողքին բնակվող ավելի առաջադեմ համարվող խմբերին, մյուս կողմից հակակրում են նրանց՝ իրենց խմբային արժանապատվությունը նսեմացած համարելով: Ի վերջո, թերաթմեքությունը ցուցող խմբի նկատմամբ առաջանում է թշնամանք, ի հայտ են գալիս հասարակությունը միատարր դարձնելու, խմբային բացարձակ իշխանություն հաստատելու ազդակներ (տե՛ս Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2000), 148-156): Ֆրանսիացի փիլիսոփա Ռենե Ժիրարը նույնպես մարդու վարքագծում կարևորում էր ընդօրինակումը և մրցակցությունը: Ըստ նրա՝ մարդը ցանկանում է այն, ինչը մյուսները համարում են արժեքավոր, ուստի այլ մարդիկ դառնում են ընդօրինակման մոդելներ: Նման ցանկություններից առաջացած մրցակցությունը հանգեցնում է բախման և բռնությունների: Խաղաղության վերականգնման համար անհրաժեշտ է քաղության նոխազ, որը չի կարող հակահարված տալ: Վերջինիս գոհաբերությունը վերջ է տալիս բռնության ցիկլին և ծիսականացվում որպես հիշեցում (տե՛ս Рене Жирар, *Насилие и священное* (Новое литературное обозрение, 2000)): Հատկանշական է, որ, Ագուլիսի ջարդի ժամանակ ծիսական վարքագծից բացի, հետագա տարիներին, ինչպես պարզվում է Աքրամ Այլիսլիի գրվածքներից, Ագուլիսի աղորեջանցիների մեջ կար հավատ, որ սպանված հայերի հոգիները հանգիստ չեն տալիս իրենց տներում հաստատված մարդասպանների ժառանգներին (տե՛ս Ayisli, *Farewell, Ayilis*, 106-107):

Ագուլիսի հայերի դեմ բռնությունների ակտիվ մասնակիցների շարքում կային գործիչներ, որոնք անմիջականորեն առնչվել էին սոցիալ-տնտեսական ավելի գերակա կարգավիճակ ունեցող հայերի հետ, ինչը կարող էր լարվածություն ձևավորել հայերի նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, Հախնազարյանը հիշատակում էր ոճրագործներից Մուստաֆային՝ Տրոնիս գյուղից մի մսագործ, ավագակ, որը փախել էր բանտից (ամենայն հավանականությամբ՝ նույն ինքը՝ Սատտարը), և որի կինը որպես աղախին աշխատում էր Հախնազարյանի մոտեղբոր տանը: Ոճրագործներից Համգեի մասին (թերևս Տեր-Անտոնյանի հիշատակած նույն Համգան) Հախնազարյանը գրում էր, որ նա հայերից սովորել էր խմոր հունցել և հաց թխել, իսկ հետո իր սեփական փուռն էր հիմնել Ագուլիսում: Ըստ անհայտ հեղինակի՝ դեկտեմբերի 24-ի գիշերային սպանություններում առաջնորդող էր եղել Նեհրամ գյուղի մի բնակիչ՝ Ալասկար անունով, որը ցորեն էր տանում Ագուլիս՝ վաճառելու⁸⁵: Ոստիկանապետ Մունշիևը, որից Հովհաննես Տեր-Անտոնյանը փրկություն էր խնդրել ջարդի ժամանակ, նախկինում Տեր-Անտոնյանի ենթակայությամբ աշխատել էր որպես գրագիր: Իսկ Վերին Ագուլիսում ծնված ուսուցիչ և քարոզիչ Վահաբը, Հախնազարյանի հաղորդմամբ, պատերազմի ժամանակ Ագուլիս վերադառնալով, չէր ցանկացել այլևս բնակվել թաթարական թաղամասում և զբաղեցրել էր հայ ընտանիքի չբնակեցված առանձնատունը, որտեղ էլ շարունակել էր ապրել ջարդից հետո⁸⁶: Հետագայում Վահաբ Հասանզադեն բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել Նախիջևանի և Բաքվի պետական գիտակրթական հաստատություններում⁸⁷, և, Այլիսիի հաղորդմամբ, նրա հայ կինը՝ կրոնափոխված Անիկոն, հպարտանում էր ամուսնու գիտելիքներով ու վեհանձնությամբ⁸⁸:

Հատկանշական է, որ ջարդից փրկվածների մեջ մեծ թիվ էին կազմում գեղեցիկ և երիտասարդ կանայք, որոնց բռնաբարում էին, պատվազրկում, կրոնափոխում, դարձնում սպասուհիներ կամ բռնի ամուսնացնում: Հատկանշական է նաև, որ ջարդի ընթացքում «....երգում էին «Արշին մալ ալան» մի երգ»⁸⁹ եւ ածում էին գարմոնով

85 Տե՛ս Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեռնը*, 76: Հախնազարեան, *Գողթան գաւառ*, 372:

86 Ագուլիսի թաթարական թաղը ֆրանսիացի տիկին Շանտրը նկարագրում էր որպես «խիստ խեղճ և աղքատին» (տե՛ս «Ուղեւորութիւն Շանտրի», *Բազմալէսի հանդիսարան*, հատոր ԾԲ. դեկտեմբեր (1894), 534):

87 Ըստ աղբրեջանական աղբյուրների՝ Գանձակում Վահաբն ստացել էր հոգևոր կրթություն և իսլամական հոգևորականի աստիճան (ըստ Աբրամ Այլիսիի՝ նա սովորել էր նաև Ստամբուլում): Հատկանշական է նաև, որ նա Ագուլիսի իր դպրոցը վարում էր առաջադիմության ձգտող ջադիդական շարժման մեթոդներով (տե՛ս Musa Rəhimoglu, “Görkəmlı siyasi xadim, tanınmış alim” [Ականավոր քաղաքական գործիչ, ճանաչված գիտնական], <https://tv.ikisahil.az/post/126921-gorkemli-siyasi-xadim-taninmish-alim>, դիտվել է՝ 04.05.2024):

88 Տե՛ս Aylisli, *Farewell, Aylis*, 121: Անիկոյին Անուկ ձևով հիշատակում էր նաև Լուսիկ Սամվելյանը (տե՛ս Լուսիկ Ագուլեցի. *հոգևորի ճանապարհով*, 10):

89 Թաթար կոմպոզիտոր Ուգեիր Հաջիբեկովի (Հաջիբեյով) 1913 թ. հեղինակած «Արշին մալ ալան» օպերետի անվանումն է, որը բառացի նշանակում է «սպրանքն արշինով գնող»: «Արշին մալ ալան» արտահայտությունը գործվածք վաճառող փողոցային առևտրականներին բնորոշ բացականչություններից էր, որոնց կերպարանքով էլ թաթուն հանդես է գալիս ստեղծագործության գլխավոր հերոսը՝ իր հարսնացուին տեսնելու համար: Ամուսնությունները սովորաբար լինում էին ծնողների կամքով. փեսան հաճախ տեսնում էր իր հարսնացուին միայն ամուսնությունից հետո: 20-րդ դարի սկզբին շա-

ու խմբով էին երգում»⁹⁰: Բռնությունները նվազակցությամբ ուղեկցելը համարվում է ծիսականացված վարք, որն ամրապնդում է ռազմական հաղթանակը, խմբի միասնականությունը, նշանավորում է կյանքի կարևոր փուլաբաժանումները, ինչպիսին է, օրինակ, կրոնափոխությունը⁹¹: Հայերի ջարդը, փաստորեն, օրինականացվում էր նաև խմբային հոգեբանության տեսանկյունից մշակութային գործիքակազմով:

Այսպիսով՝ Ագուլիսի հայերի դեմ հարձակումը, սպանություններն ու ջարդը փախստականների տարերային գործողությունների արդյունք չէին: Տեղի ուստիկանական պաշտոնյաները, զինյալները, ինչպես նաև թաթարական գյուղերի ղեկավարներն ու կրոնական առաջնորդներն իրենք են կազմակերպել, առաջնորդել և իրագործել Ագուլիսում հայերի ոչնչացումը: Բացի այդ թաթար բնակչության զանգվածային մասնակցությունը ջարդին, ի թիվս քաղաքական, գաղափարական գործոնների, կարող էր պայմանավորված լինել ձևավորված սոցիալական ու խմբային հարաբերությունների լարվածությամբ, որը տվյալ դեպքում վերաճեց հայերի դեմ հավաքական բռնության:

Եզրակացություններ

Ի մի բերելով Ագուլիսի հայերի ջարդի մասին քննարկումը՝ առանձնացնենք հետևյալ ամփոփիչ դրույթները:

- Վերին Ագուլիս և Ներքին Ագուլիս գյուղերի խաղաղ և անզեն հայ բնակչությունը, չնայած հպատակվեց Նախիջևանի աղբյուրեջանական իշխանություններին, այնուամենայնիվ հարձակման ենթարկվեց և կազմակերպված ջարդի զոհ դարձավ 1919 թ. դեկտեմբերի 20-25-ին:
- Աղբյուրեջանական իշխանությունների՝ տեղի ունեցածը փախստական մուսուլմանների խմբերին վերագրելու և անկառավարելի հարձակման տեսքով ներկայացնելու փորձերը հիմնավոր չէին: Վկայությունները փաստում են, որ Ագուլիսի հայերի դեմ ջարդի կազմակերպման ու իրագործման անմիջական շրջանակը ներառում էր տեղացի պաշտոնյաների և առաջնորդների (ուստիկանապետ և ուստիկաններ, գավառապետ և գյուղապետներ, կրոնական առաջնորդներ):
- 1919 թ. Նախիջևանը բռնակցելու աղբյուրեջանա-թուրքական իշխանությունների օրակարգը իր քաղաքական նպատակներին հասնելու համար որպես գործիք օգտագործում էր հայերի դեմ կազմակերպված բռնությունները, ինչի հետևանքն էր նաև Ագուլիսի անզեն հայերի վերջնական ոչնչացումը:

րիաթի օրենքների վրա հիմնված ընտանեկան կենցաղակարգն սկսեց ենթարկվել գաղափարական քննադատության, որի ներկայացուցիչներից էր, ըստ ամենայնի, Ուզեիր Հաջիբեկովը:

90 Այվազյան, *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղևոնը*, 78:

91 Տե՛ս Հասմիկ Գրիգորյան, «Հայոց ցեղասպանությունից մինչև «Քառօրյա պատերազմ». բռնության օրինականացման մշակութային գործոնները», *Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ 2: Հարիություն 2* (2017), 172: Շուշան Խաչատրյան, *Կրոնի դերը Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ* (Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 2020), 135-136: Arsen Hakobyan, Marcello Mollica, *Conflict, Space and Transnationalism: An Ethnography of the Second Nagorno-Karabakh War* (Palgrave Macmillan Cham, 2025), 100:

- Ջարդի անմիջական կազմակերպիչներն ու իրագործողներն իրենց հաշվետու էին համարում Նախիջևանի թուրք հրամանատարներին և նրանց անունից արտոնված ներկայացնում իրենց գործողությունները:
- Տեղացի մուսուլման գործիչների և բնակչության մասնակցությունը հայերի դեմ բռնություններին պայմանավորված էր ոչ միայն ռազմաքաղաքական իրադրության, այլև Ազուլիսի հայերի նկատմամբ ձևավորված սոցիալ-խմբային լարվածությամբ:

THE 1919 MASSACRE OF ARMENIANS IN AGULIS (NAKHJEVAN) AND THE ROLE OF THE AZERBAIJANI AND TURKISH AUTHORITIES

Elen Hakobyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation

Yerevan State University, Armenia

SUMMARY

The article discusses the 1919 massacre of the Armenian civilian population in the villages of Verin Agulis and Nerkin Agulis in Nakhijevan. It focuses on both the military and political context of the organization of the massacre, the role of the Azerbaijani and Turkish authorities of Nakhijevan, and issues related to the participation of local leaders and residents.

The main sources of this study consist of eyewitness testimonies, contemporary accounts, official documents, and period publications. A comparative analysis of these materials enables a comprehensive reconstruction of: a) the process of the extermination of Armenians in Agulis; b) the political challenges faced by the Azerbaijani authorities of Nakhijevan at the end of 1919, which formed the basis for the massacre; c) the predominant influence of the Turkish authorities in Nakhijevan and the subsequent legitimization of the violence under their auspices; d) the circle of direct organizers and perpetrators of the massacre; and e) the social and group-related factors behind the participation of local Tatars in the violence against Armenians.

Key words: Armenians, Agulis, Goghtn, Nakhijevan, Azerbaijan, Ottoman Empire, violence, massacre.

РЕЗНЯ АРМЯН В АГУЛИСЕ (НАХИДЖЕВАН) В 1919 ГОДУ И РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И ТУРЕЦКИХ ВЛАСТЕЙ

Ջլեն Ակոյան

Фонд “Музей-институт Геноцида армян”

Ереванский государственный университет, Армения

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается резня армянского гражданского населения в 1919 году в селах Верхние и Нижние Агулисы Нахиджевана. Предметом обсуждения являются как военно-политический контекст организации резни, роль азербайджанских и турецких властей Нахиджевана, так и участие местных лидеров и жителей.

Основными источниками статьи являются свидетельства выживших и современников, официальные документы и публикации. Сопоставительный анализ этих материалов позволяет всесторонне представить: а) процесс и ход истребления армян в Агулисе; б) политические трудности, с которыми столкнулись азербайджанские власти Нахиджевана в конце 1919 года, которые послужили основанием для расправы над армянами Агулиса; в) преобладающее влияние турецких властей в Нахиджеване и легитимизацию резни с их стороны; г) круг непосредственных организаторов и исполнителей резни; д) социально-групповые факторы участия местных татар в насилии против армянского населения.

Ключевые слова: армяне, Агулис, Гохтн, Нахиджеван, Азербайджан, Османская империя, насилие, резня.

REFERENCES

«Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի ամսիս 21-ի հեռագիրը Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին» [Azerbaijan's Foreign Minister's Telegram to Minister of Foreign Affairs of Armenia on the 21st]. *Haraj* (Yerevan), 24 January 1920;

Լուսիկ Ագուլեցի. հոգևորի ճանապարհով [Lusik Aguletsi: Along the Path of the Spiritual]. Yerevan: Tigran Mets Publishing House, 2018;

Նախիջևան-Շարուրը 1918 – 1921 թթ.. փաստաթղթեր և նյութեր [Nakhijevan-Sharur in 1918 - 1921: Documents and Materials]. *Banber Hayastani arkhivneri* 1-2 (1993);

Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов [The Armenian Genocide in the Ottoman Empire. Collection of Documents and Materials], ed. M. G. Nersisyan. Yerevan: “Hayastan,” 1982;

Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов [Nagorny Karabakh v 1918–1923 gg.: Sbornik dokumentov i materialov], ed. V. Mikaelian. Yerevan: Publishing House of NAS RA, 1992;

Ayvazyan, Argam. *Ագուլիսի 1919 թ. ողբերգություն-եղեռնը: Ականատեսների և ժամանակակիցների վկայություններ* [The 1919 Tragedy and Catastrophe of Agulis. Testimonies of Eyewitnesses and Contemporaries]. Yerevan: Author's Edition, 2013;

Ayvazyan, Argam. *Նախիջևանը 1905 թ. և 1918-1919 թթ. կրակե շղթայի գոյամարտերում* [Nakhijevan in the 1905 and 1918-1919 Struggles of Blazing Chain]. Yerevan, 2005;

Grigoryan, Hasmik. «Հայոց ցեղասպանությունից մինչև «Քառօրյա պատերազմ»՝ բռնության օրինականացման մշակութային գործոնները» [From The Armenian Genocide to the “4-Day War”: Cultural Factors of Violence Legalization]. *HABITUS. Studies in Anthropology and Archaeology* 2, Yerevan: “Gitutyun” Publishing House, 2017, 163-183;

Hakhnazarean, Dr. Hovhannes. *Գողթան գաւառ (պատմագրություն և յուշագրություն)* [Goghtan District (Historiography and Memoirs)]. Tehran, 1991;

Irazek. «Դրութիւնը Գողթնի շրջանում» [The Situation in the Goghtn District]. *Zang* (Yerevan), 14 November 1918;

Khachatryan, Shushan. *Կրոնի դերը Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ* [The Role of Religion in the Implementation of the Armenian Genocide]. St. Etchmiadzin: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 2020;

Lalayan, Yervand. «Նախիջևանի գաւառ, Ա մասն, Գողթն կամ Օրդուբադի ոստիկանական շրջան» [Nakhijevan District, Part A, Goghtn or Ordubad Police Sector]. *Azagrakan Handes*, Book XI (1904), 241-334;

Madatov, Garash Ali oğly. *Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР* [The victory of Soviet leadership in Nakhichevan and the formation of the Nakhichevan ASSR]. Baku: Publishing House of the Academy of Sciences of the Azerbaijani SSR, 1968;

Meliq-Eolchean, Sergey. «Ընտագիրներ (շտապ)» [Telegrams (Urgent)]. *Syunik* (Goris), 8 January 1920;

Rəhimoglu, Musa. “Görkəmli siyasi xadim, tanınmış alim” [A prominent political figure, a well-known scientist], <https://tv.ikisahil.az/post/126921-gorkemli-siyasi-xadim-taninmish-alim>, 04.05.2024;

Vratsyan, Simon. *Հայաստանի Հանրապետություն* [The Republic of Armenia]. Yerevan: “Hayastan,” 1993;

Zohrabyan, Edik. *Նախիջևանյան հիմնախնդիրը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր – 1920 թ. ապրիլ)* [The Nakhijevan Problem and Armenia’s “Allies” (December 1918 - April 1920)]. Yerevan, 2002.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Էլեն Հակոբյան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Արցախի, Նախիջևանի և Ադրբեջանի հայության բռնաճնշումների ուսումնասիրության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի՝ «Մշակութաբանություն» մասնագիտությամբ ասպիրանտ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ հայերը Նախիջևանում, միջէթնիկ հարաբերությունները Հարավային Կովկասում նախախորհրդային և խորհրդային շրջաններում, էթնիկ հակամարտություններ և զանգվածային բռնություններ:

Էլ. փոստի հասցե՝ elen.hakobyan@ysu.am

Elen Hakobyan, Junior Researcher, Department of Studies on the Repressions of Armenians in Artsakh, Nakhijevan, and Azerbaijan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation; PhD student in “Cultural Studies,” Faculty of History of Yerevan State University.

Research fields: Armenians in Nakhijevan, interethnic relations in the South Caucasus in the pre-Soviet and Soviet periods, ethnic conflicts and mass violence.

E-mail: elen.hakobyan@ysu.am

Элен Акопян, младший научный сотрудник Отдела изучения репрессий против армян Арцаха, Нахиджевана и Азербайджана Фонда “Музей-институт Геноцида армян,” аспирантка по специальности “Культурология” исторического факультета Ереванского государственного университета.

Область исследований: армяне в Нахиджеване, межэтнические отношения на Южном Кавказе в досоветский и советский периоды, этнические конфликты и массовое насилие.

Эл. почта: elen.hakobyan@ysu.am